

СТАРШИНСЬКІ ПЕЧАТКИ МАЗЕПИНСЬКОЇ ДОБИ

Провідною силою українського суспільства XVII–XVIII ст. було козацтво, яке очолювала старшина – генеральна, полкова, сотенна. За Ю. Гаєцьким, у часи Гетьманщини тільки полковників було 457, 25 генеральних обозних тощо¹. Сучасний генеалог В. Кривошея нарахував 4392 урядники різних рівнів². Однак й до нині ми не можемо сказати, що історія старшинської верстви достатньо досліджена. Теж саме стосується й старшинської сфрагістики.

Наукове вивчення печаток козацької старшини започаткував О. Лазаревський. Він описав печатки стародубського полковника Івана Скоропадського, чернігівського полковника Павла Полуботка³. Під його впливом Г. Милорадович подав цілу низку публікацій, де описав печатки ніжинських полковників Артема Мартиновича (1667 р.), Федора Уманця (1672 р.), генерального судді Василя Кочубея (1707 р.), чернігівського полковника Якова Лизогуба (1696 р.), стародубського Григорія Карповича (1679 р.), чернігівського Павла Полуботка, полковника Василя Золотаренка (1667 р.)⁴. Слідом за ним С. Ніс опублікував печатку чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного (1669 р., скористався нею, будучи вже гетьманом)⁵. 1861 року оприлюднено печатку полковника Мартина Небаби⁶. В архіві Стороженків, опублікованому на початку XX ст., знаходимо описи печаток лубенських полковників Максима Ілляшенка (1679 р.) та Леонтія Свічки (1694 р.)⁷. Додали нові матеріали та підбила підсумки стосовно цієї категорії печаток М. Слабченко⁸. У її праці описані або згадані 20 печаток, серед яких 10 полковницьких, 3 полкових осавулів, 1 полкового хорунжого, 1 полкового обозного, 2 полкових суддів, 1 генерального судді, 2 генеральних осавулів. Серед них 5 овальних, 4 круглі, 6 восьмикутних, 1 квадратна.

Однак найбільший доробок зробив В. Модзалевський⁹. Він описав майже 130 козацьких печаток¹⁰. Серед них генеральних суддів – 2 (1 – XVII ст., 1 – XVIII ст.), генерального писаря – 1 (XVIII ст.), генеральних осавулів – 6 (2 – XVII ст., 4 – XVIII ст.), генеральних бунчужних – 4 (1 – XVII ст., 3 – XVIII ст.), полковників – 40 (23 – XVII ст., 17 – XVIII ст., в т. ч. три наказних), полкових суддів – 5 (XVIII ст.), полкових обозних – 3 (XVIII ст.), полкового писаря – 1 (XVIII ст.), полкового осавула – 1 (XVIII ст.), господарів – 2 (1 – XVII ст., 1 – XVIII ст.). Усього 65 печаток (28 – XVII ст., 37 – XVIII ст.). З цього числа 16 печаток були зі збірки музею В. В. Тарновського, а інші з колекцій В. Модзалевського, П. Дорошенка, архіву чернігівського дворянського депутатського зібрання та інших джерел. За зображеннями вони поділяються так –

польські герби («Сулима», «Наленч», «Сас», «Юньчик», «Слонина», «Лук», «Ястржембец», «Лелива», «Шалава», «Пржіятель», «Сушински», «Корчак», «Шелига», «Остоя», «Погоня польська») на 33 печатках; військова емблематика – лук, меч, вежа, шабля – на 12; християнська – хрест, зірка, півмісяць, серце – на 5; комбінована – військова й християнська – на 10; решта з іншою емблематикою (лев, якір, підкова, літери «N»).

З цього матеріалу видно, що підтверджується думка В. Лукомського про значний вплив польської геральдичної та сфрагістичної традиції на українську¹¹. Щоправда, характерні для українських печаток зірки, півмісяці можна побачити і на речах східного походження. Наприклад, на «гербі» Кара Мустафи, великого візира султана Магомета IV, ми бачимо у щиті бунчук під півмісяцем, обабіч якого 2 семипроменеві зірки¹².

На жаль, В. Модзалевський оприлюднив незначну частину сфрагістичного матеріалу, бо мав на меті лише проілюструвати ту чи іншу гербову емблему. Ще менше надруковано ілюстрацій (6 полковницьких печаток)¹³. Оця ілюстративна бідність взагалі була бичем сфрагістичних досліджень XIX – початку XX ст. Іншим лихом була зневага до опису матеріалу, техніки виготовлення, розмірів, форми сфрагістичних пам'яток. Усе це можна пояснити тим, що як наука українська сфрагістика в цей час переживала період становлення.

Публікація В. Модзалевського є найбільшою до наших днів, яка торкалася сфрагістичних пам'яток генеральної та полкової старшини. Оцінюючи доробок цього дослідника не можна не сказати, що йому належить пріоритет в оприлюдненні першої жіночої печатки, а саме Ірини Жоравки (1723 р.), дружини стародубського полковника Лук'яна Жоравки¹⁴. Нам пощастило знайти ще 2 жіночі печатки – роменської козачки Насті Панченко (1759 р.) та дружини військового товариша Явдохи Ходоровської – Полетик (1760 р.)¹⁵. Щоправда, вони відрізняються від першої, де в аббревіатурі точно вказана власниця, а тут маємо справу мабуть-таки з використанням печаток їхніх чоловіків. Однак всі ці факти вказують, що статус жінки в Україні був досить високий і багато в чому не поступався чоловічому. Цікаві дані стосовно цього питання подав О. Лазаревський: «Заботясь об умножении своего благосостояния, Ульяна Степановна (Милорадович, дружина гадяцького полковника – І. С.) распоряжалась в полку, как хозяйка. На полковые дела она имела такое влияние, что гадяцкая старшина просила гетмана, чтобы «пани полковница в дела полковые не вмешивалась, старшину не безчестила, судов не судила, декретов старшиною писанных не уничтожала, указов своих по полку не разсылала и жен их не безчестила»¹⁶. До теми жіночих печаток ми ще повернемося.

Продовжуючи історіографічний огляд, слід згадати І. Крип'якевича, який у 1928 р. оприлюднив печатки полтавського полковника Мартина Пушкаря, наказного чернігівського полковника Івана Шохова, наказного полтавського полковника Петра Яковенка, наказного миргородського полковника Михайла Радченка¹⁷. 1968 року О.Маркевич опублікував печатку фастівського полковника Семена Палія (1700 р.)¹⁸. Через 3 роки Я. Дашкевич, Л. Проценко, З. Хомутецька видали каталог документів київської археографічної комісії, де

серед інших описані печатки київського полковника В.Дворецького (1666 р.) полковника білоцерківського Семена Палія (1709 р.), чернігівського полкового обозного Івана Сахновського (1760 р.)¹⁹.

Монографія В. Гавриленка «Українська сфрагістика» містить відомості про 9 полковницьких печаток та 1 генерального обозного²⁰.

З 1991 р. у процес вивчення сфрагістичних пам'яток включилося Українське Геральдичне Товариство. В. Заруба подав відомості про печатки лубенських полковників Максима Ілляшенка, Леонтія Свічки, генерального осавула Івана Ломиковського, осавула компанійського полку Івана Максимовича²¹. І. Ситий описав печатку чернігівського полковника Якова Лизогуба (1698 р.)²². Невдовзі, Т. Дяченко подала описи печаток лубенських полковників Леонтія Свічки, Дмитра Зеленського, Івана Кулябки²³.

Таким чином, із середини ХІХ ст. до наших днів до наукового обігу введено близько 115 печаток генеральної та полкової старшини (полковників – 76, полкових писарів – 1, полкових осавулів – 4, полкових хорунжих – 1, полкових обозних – 5, полкових суддів – 7, осавула компанійського полку – 1, генеральних суддів – 4, генеральних осавулів – 9, генеральних писарів – 1, генеральних бунчужних – 4, господарів – 2). Як бачимо, цифра досить скромна, враховуючи чисельність козацької старшини і те, що власники мали часто-густо не одну печатку.

До недостатньо вивчених сфрагісів відносяться печатки сотенної старшини, бунчукових, значкових, військових товаришів, військових, полкових, сотенних та інших канцеляристів, тобто тих соціальних груп, які становили більшість правлячого прошарку Гетьманщини²⁴.

Першим звернув увагу на ці печатки Г. Милорадович²⁵. Найбільш важливим у науковому плані можна вважати узагальнююче дослідження М. Слабченко²⁶. Нею було описано 10 печаток сотників (1718–1780 рр.), 1 печатка сотенного хорунжого (1738 р.), 2 печатки бунчукових товаришів (б/д), 13 печаток військових товаришів (1763–1784 рр.), 4 печатки сотенних писарів (1763–1781 рр.), 3 печатки значкових товаришів (1763 р.), 3 печатки полкових канцеляристів (1763–1780 рр.), 1 печатку військового канцеляриста (1763 р.). Суттєвою вадю цієї розвідки є відсутність зображень і систематизації відповідно до тієї чи іншої соціальної групи.

В «Малороссийском гербовнике» В. Лукомського і В. Модзалевського знаходимо відомості про 30 печаток сотників (1675–1784 рр.), 10 печаток бунчукових товаришів (1729–1786 рр.), 2 печатки військових товаришів (1695–1765 рр.), 7 печаток городових отаманів (1666–1723 рр.), 2 печатки знатних військових товаришів (1715–1719 рр.)²⁷.

1917 року І. Крип'якевич описав печатки сотника Криська Прокоповича та роменського отамана Юрія (1649 р.)²⁸. У 1994 та 1996 роках нами опубліковані печатки полкового товариша Семена Ялинського, чернігівського отамана Мартина Половецького (1698 р.) та ряд інших²⁹. 1997 року С. Абросимова подала скупі відомості про печатки військових товаришів Г. Вовченка,

А. Левченка, бунчукового товариша П. Руденка, знатного бунчукового товариша А. Миклашевського³⁰.

Сучасні дослідники підняли планку своїх розвідок на якісно вищий рівень за рахунок різкого збільшення нового матеріалу й розширення тематики: вивчення витоків козацької сфрагістики, впливу на неї сусідніх сфрагістичних традицій (польської, білоруської, російської, східної), соціально-політичних змін, художніх смаків, географічного фактору, етнопсихологічних особливостей; повніше почали характеризуватися техніка виготовлення, місце розміщення, форма та розміри печаток, характер документа, де вміщена печатка тощо³¹.

Доволі часто видавці джерел доби Гетьманщини та книг, присвячених її історії, подають короткі відомості стосовно печаток: зображення, написи, матеріал виготовлення, статус. Деякі з них, з власних аматорських міркувань, спотворюють описи печаток. Наприклад, коня на печатці Андрія В'юницького названо «нечистим», а ромб у квадраті на печатці Петра Пасевича – «восьминігом»³². О. Сокирко описав та подав малюнки кількох печаток компанійських полковників, обозного та сотника. Хоча автор і зазначає, що стан збереженості документів не дозволяє вивчити цей різновид печаток у повному обсязі, він таки робить таку спробу. Це призвело до помилок. Зазначимо, що печатку на воску або сургучі не викарбовують, а відтискують. На думку історика «роль печаток окремих полків виконували особисті сигнети їхніх командирів, не маючи публічно-правового статусу»³³. Відзначимо, що використання приватних печаток для скріплення офіційних документів, а офіційних печаток для скріплення приватного листування було загальною практикою доби Гетьманщини. Зауважимо також, що це було наслідком відповідних норм Литовського статуту та інших законодавчих актів, якими керувалися на Гетьманщині, а відтак сигнети мали публічно-правовий статус³⁴.

Слід зазначити, що серйозною проблемою досліджень у цій галузі сфрагістики є вкрай обмежене коло дослідників, частина з яких до того ж обмежуються однією-двома розвідками. Звідси – відсутність систематичної, методичної цілеспрямованої обробки цього сфрагістичного масиву, що у свою чергу ускладнює вивчення вітчизняної геральдики, символіки, емблематики, генеалогії. Отже, переходимо до загальної характеристики старшинських печаток.

Створення Богданом Хмельницьким Української держави призвело до появи різноманітних категорій козацьких печаток. Уже 1649 року³⁵ фіксуються печатки полковників, сотників і отаманів³⁶. Про причини, які «покликали їх до життя» відомий історик О. Лазаревський писав так: «Украинские юридические акты не восходят ранее XVI в., разве за очень немногими исключениями. От XVI века мы имеем юридические акты только заднепровских украинцев; на правой стороне Днепра народная жизнь в это время и в начале XVII в., задавленная польскими панами, можно сказать не принадлежала народу, который все это время должен был жить чужою волею и чужим смыслом. Понятно, что юридических памятников такой народ не мог оставить; оттого последние в сегобочной Украине встречаются только с половины XVII в., когда войны Хмельницкого привели к самопознанию украинцев и Левого стороны

Днепра»³⁷ (Зрозуміло, що обов'язковим елементом юридичного акту є печатка. – І. С.³⁸). Той же О.Лазаревський подав відомості про одну з перших полковницьких печаток новоствореної козацької держави, а саме прилуцького полковника Хвеська Терешенка 1659 р.³⁹

На печатках цієї верстви українського суспільства можна побачити польські герби⁴⁰, символи влади та комбінацію християнських і військових емблем (хрест, шабля, зірка, стріли, серце, спис)⁴¹. Поет Лаврентій Крщонович у вірші, написаному 1685 р. так роз'яснював символічне навантаження різних гербів, які використовувалися в Гетьманській Україні:

*«Обыкоша и здавна люди именити
Различный печати в родах своих мати
Что звіром, хто птенцем дім свій печатліст
Что мечем, хто стрілою, хто сонцем світліст
А Лазар Баранович сим славится словом
Не хвалюся точію о хресті Христовом»*⁴².

Влучну характеристику джерел формування старшинської гербової символіки навів у свій час О. Лазаревський: «Когда, после издания дворянской грамоты в 1785 г., малорусская козацкая старшина стала записываться в «списки дворянских родов», то многие из новых дворян, недовольствуясь представлением в доказательство своего «благородного происхождения» гетманских универсалов и других козацких документов, повествовали еще и о своих до-козацких предках, досягая при этом иногда и до римлян... При помощи Окольского и Несецкого (авторы польских гербовников), особых затруднений для таких повествований – не представлялось. Так, переяславские «паны» Берлы, Иван и Пантелеймон, внуки переяславского полкового судьи Ивана Берла, представляя в к. XVIII в. доказательства своего «дворянства», не удовлетворялись указанием на гетманские универсалы о службе их прадеда, а обратились еще к Окольскому и Несецкому. Здесь в числе гербов нашли они зуброву голову, признали его своим гербом и затем смело уже рассказывали о своем древнем благородстве, как видно из следующего «доказательства» их дворянства. – «Пишут авторы Окульский и Несецкий в гербуге (sic), что тот герб (зубра) внесен от старых римлян в 155 году в Валахию, где большие дома в Валахии означали фамилии свои; а когда король польский и венгерский Владислав Ягелович войну имел с турками, за султана Амурата, в 1440 году, и с армией своей, польскою и венгерскою, к которой присовокупился и господарь волошский Тымша, с 15-ю тысячами своего войска, и дошел с теми войсками под Белград, то турецкий султан, узнав о сем и собравши больше ста тысяч войска, напал на короля и разбил его; при этом один из войска волошского воин выскочил и оборонил короля, не допустив его убить, и – хотя и раненого – довез до королевского обозу. За это король Владислав Ягелович, в знак благодарности, одарил того воина золотым берлом и оттоль сему воину дано прозвание Берла и, кроме того, он был припущен к индигнату шляхетства и рыцарства, а конституциями за ним были утверждены все вольности шляхетства и рыцарства польского. И тот воин сей свой герб до Литвы принес и там дом

их, Берлов, «состоял», с которых Берлов – Федор Берло был канцлером литовским, Казимир Берло – каштеляном виленским, Николай Берло – подкоморым смоленским, Анастасий Берло – подсудком киевским. По выходе же в Россию, Иван Берло был полковником стародубским, Иванов сын (Василий) Берло сотником воронковским и судьей переяславским, Иванов сын Андрей – бунчуковым товарищем, Андреев сын, просителей (т. е. Ивана и Пантелеймона) отец, Иван – войск. товарищем и судьей полковым переяславским». Располагая частью фамильных документов Берлов, мы можем сказать, что о мифических Берлах, перечисленных выше, разумеется никакого упоминания в этих документах, нет, а сведения об исторических Берлах, «вышедших в Россию» – неверны. В к. XVIII в. Берлы многое уже забыли из жизни «дедов», а о многом не хотели вспоминать. Из приведенного выше «доказательства» одно несомненно, что Берлы происходят из волохов, т. е. из Молдавии; это происхождение видно из усвоенного ими герба головы черного зубра (*glowy czarnej zubrzej*), указывающей на *województwo Woloskie*, т. е. Молдо-Валахию. Во второй половине XVII в. в Малороссию приходило много «волохов» искать службы и счастья; целые отряды их бродили по Гетманщине, предлагая свои военные услуги тем или другим искателям власти. Иногда эти волохи оседали целыми селами, как это указывают: Волошиновка, в Переяславском и Волосковцы – в Сосницком уездах. В Переяславском уезде и теперь стались прозвания, которые на первый раз звучат, как немецкие, а в действительности оказываются молдавскими. Услышав когда то фамилию покойного киевского профессора В. А. Беца, мы не сомневались в его немецком происхождении; а затем, познакомившись с ним, мы узнали, что предки Беца были волохи, осевшие в Переяславщине, причем покойный профессор объяснил нам, что молдавское слово *бец* означает *плеть*, *бичь*. Такими же волохами были конечно и Берлы, помнившие о своем волошском происхождении и потому присвоившие себе герб Молдо-Валахии. Некоторые из этих волохов попадали и в старшину, предварительно связав себя браком с местными людьми. Таким образом в начале XVIII в. братья Русты, Петр и Яков, судя по прозвищу – волохи, попали в заметную старшину: Петр был протопопом воронковским, а Яков – сотником терехтемировским. Выйдя в люди, Русты стали называться Рустановичами»⁴³.

Сучасні дослідники вважають, що символіка українських гербів була метафоричною. Козацька старшина використовувала герби шляхетського і лицарського типів. Тут йдеться про загальне оформлення гербів, при цьому традиційна геральдична емблематика першої Речі Посполитої залишалася незмінною. Сутність геральдичної фантазії новобілітованого шляхетства, яке вийшло із козацтва в другій половині XVII ст., полягала у збереженні традиційної емблематики. (...) Козацькі печатки епохи високого бароко були прикладом справжньої гербоманії. (...) Процес національного самовдосконалення геральдичної науки відповідно до європейських норм було дозволено в межах державної та загальнокозацької символіки. Отже, до традиційної емблематики додавалися булави, бунчуки, перначі, малі перстні печатки, зброя, порохівниці, стріли. (...) Українські митці знаходили глибшу історію використання

геральдичних символів, аніж прийняту в Європі: «Отважні монархові свого світа, – писав Антоній Радивилівський, – хоча у потемності вічної зоставати пам'яті для отважних своїх справ війскових, звикли на корогвах различни свої виразати герби яко символя некая, показуючі их справи и отваги – хто меч, хто лук, хто голубици, орлы, лвы, хто смоки. Семирамис царица асирійська на тарчи свої мала выриту голубицу и меч, през голубицу, виразала же ю асирійчикові в образ і голубици читили яко богиню некую, през меч свое мужественное сердце и крупість. Єгипчикові на корогвах выражают смоків. Персові – стріли, лук. Турки – луну. Римляне – орла»⁴⁴.

Стосовно т.зв. польських гербів вважаємо, що більшість із них має місцеве походження. Наприклад, герб Мазепа «Курч», або «Корч» походить із Волині і пов'язаний з героїчною боротьбою українців проти татарських людоловів⁴⁵. Більше того, в основі цього герба лежать бортні знаки XIV–XVI ст., що побутували на Чернігово-Сіверщині⁴⁶.

Малюнок зображень, простий і стриманий на печатках середини XVII ст., дедалі стає все більш складним і пишним.

Ці зміни можна пов'язати із загальними змінами у свідомості українців того часу. Ось як про це писав сучасний дослідник: «Свобода вчинків людини, – на думку Г. Кониського, – є не що інше як сам свободний вибір волі або здатність вибирати, що стосується мети». У цьому випадку йдеться не про конкретну часткову мету людини, яку можна досягти і змінити, а про остаточну моральну мету. Така *секуляризація моралі* вносила момент відповідальності людини за власну долю і за свої вчинки не тільки перед Богом у потойбічному житті, але й перед собою і суспільством на землі. *«Відповідальність за вчинки перед суспільством різко міняє акценти в системі моральних цінностей і висуває на перший план не стільки віру в Бога і страх перед гріхом, скільки виконання громадянського обов'язку і дотримання індивідом традицій та смаків його оточення. Фактично в цей час проводиться перша за історією християнства спроба вироблення норм громадянської моральності і закладається основа етики Нового і Новітнього часу. На Україні такий напрям моральної філософії дістав назву «громадянського гуманізму», і знайшов яскраве втілення в художній культурі, особливо ж у героїчній поезії, геральдиці та портретному малярстві. ... А це уже цілком співзвучне з теорією бароко, в якій людина розглядається як часточка природи, введена в ланцюг світової детермінації. У цьому універсальному зв'язку люди, як і всі інші істоти, прагнуть зберегти і відстояти себе поміж людьми і явищами, що їх оточують. ... Вся етика бароко розглядаючи питання про те, що є благом (або просто щастям), доброчинністю і моральністю і які шляхи до їх досягнення відкидає аскетичні рецепти попередніх епох, в яких пропагувалося виснажувати плоть во ім'я вдосконалення духу. Бароко вперше розглядає не абстрактну, а реальну, земну людину»⁴⁷.*

Можна стверджувати, що малюнок зображень віддзеркалює суспільно-політичні зміни у тогочасній Україні, зміну художніх стилів.

О. Лазаревський узагалі вважав, що козацька старшина не заглядала у польські гербовники, але це судження є правильним тільки частково⁴⁸. Освічена

старшина, як-от Павло Полуботок, Іван Мазепа, Іван Лизогуб, Яків Маркович, а також та, що походила з польської шляхти, знала гербовники дуже добре, що і віддзеркалюють її печатки – малюнок гербів геральдично витриманий, уміщений у щит, який увінчує коронований шолом, прикрашений пір'їнами, обабіч щита – намет у вигляді пишного рослинного орнаменту. Прямим підтвердженням нашого висновку є згадка про «гербор великий» серед майна П. Полуботка⁴⁹.

Звертає на себе увагу спільне використання українцями, поляками, турками, татарами, балканськими народами одних і тих же гербових емблем – зірки, півмісяця, лука, списа. Ця схожість пояснюється тим, що ці народи мешкали в межах Великого Кордону, який поділяв Європейську та Східну цивілізації⁵⁰. Отже, ці етноси знаходилися в єдиному етнокультурному, політичному та соціально-економічному просторі, в якому відбувалися як протистояння, так і контакти Сходу й Заходу, взаємозбагачення культур, що і віддзеркалює сфрагістична символіка.

Проте, треба зазначити, що цей вплив не є всеохоплюючим, нівелюючим, тому ми завжди зможемо відрізнити українську печатку від молдавської, бо існує така тонка матерія, як менталітет народу та його історичний досвід, які і надають будь-якій речі ознак особливого, національного: «Ошибка источников, или то, что Вико называет ученической преимуществом наций. Считается, что если две нации имеют сходные идеи или институт, то одна из них должна была научиться у другой. Вико показывает, что эта ошибка была связана с отрицанием оригинальной творческой силы человеческого духа, который способен самостоятельно прийти к тем самым идеям, не перенимая их у других. И он совершенно прав, предостерегая историков от этой ошибки. Но на самом деле даже тогда, когда невозможно отрицать, что одна нация научила другую, как Китай – Японию, Греция – Рим, Рим – Галлию и т. д., важно помнить, что ученик усваивает из уроков учителя не все, что тот мог бы ему передать, а лишь то, к чему подготовило его предшествующее историческое развитие»⁵¹.

Переважаючою формою старшинської печатки була восьмикутна⁵². Дехто з істориків вважає, що ця форма властива саме українським печаткам, в західноєвропейській сфрагістичній традиції подібних аналогів немає⁵³, а от у Східній Європі навпаки – подібної форми печатки досить часто зустрічаються у наших сусідів білорусів та поляків⁵⁴. Відомі вони й у східних народів. Наприклад, у 1762 р. роменський козак Яків Прядко засвідчив свій підпис восьмикутною печаткою, ймовірно трофейною, з арабським написом⁵⁵. Трапляються також овальні та круглі печатки, які, судячи з розмірів, були персневими.

Науково доведений факт прямого впливу старшинських печаток на формування російських дворянських печаток⁵⁶.

За технікою виготовлення це були паперово-воскові та сургучеві печатки. Скільки потрібно було мати сургучу? Не дуже багато: «Между покупками ярмарковыми куплено сургучу $\frac{1}{4}$ фун., 25 коп.»⁵⁷.

Форми кустодії були подібними гетьманським печаткам – прямокутник, трапеція, овал із носиком, трикутник, ромбовидна, квадратна. Окрім паперової

кустодії зустрічалися і металеві: «К грамоте, что на двор Сварковский, золотарь Матяш сделал серебрянный на печать ящик, весу в нем пол-фунта, за что Савка уплатил из денег, у него имеющихся, 1 рубль» (29.10.1746 р.)⁵⁸.

Характерною ознакою старшинських печаток є аббревіатура⁵⁹. Вона була 4-х типів. I типу – повна, де вказувалися повне ім'я власника, його посада, титул сюзерена. Наприклад: «Є Ц П В В З П С Л И Ж» [«ЄГО ЦАРСКОГО ПРЕСВИТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО ПОЛКОВНИК СТАРОДУБОВСКИЙ ЛУКЯН ИВАНОВИЧ ЖОРАВКА»]. II типу – проміжна, де вказувалися скорочене ім'я власника та його посада. Наприклад – «В Б о В І Ц П В З Е» [«ВАСИЛИЙ БОРКОВСКИЙ ОБОЗНИЙ ВОЙСКА ІХ ЦАРСКОГО ПРЕСВЕТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЗКОГО ГЕНЕРАЛНИЙ»]. III типу – скорочена, де вказувалися лише ім'я та прізвище власника. Наприклад – «С Я» [«СЕМЕН ЯЛИНСКИЙ»]. IV типу – службова, де вказувалася лише посада. Наприклад – «П О П Р» [«ПОЛКОВОЙ ОБОЗНИЙ ПЕРЕЯСЛАВСКИЙ»].

Перші два типи більш притаманні генеральній старшині, полковим суддям, обозним та гетьманським господарям. Слід сказати, що із середини XVIII ст. ці типи майже зникли, лишився практично один – скорочений. Багато печаток узагалі не мають ніякої аббревіатури. Наприклад, генеральний підскарбій Михайло Скоропадський засвідчував офіційні документи печаткою, де було зображення його родового герба без всякої аббревіатури, яка б указувала на посаду.

Старшинські печатки можна поділити умовно на 2 групи: посадово-службові та власні.

Урядовці тимчасових посад (наказні полковники, сотники тощо) користувалися своїми старими печатками, які вони вживали до свого призначення на ці посади, або печатками осіб, яких вони заміщували. Наприклад, наказний корсунський полковник Жадан Вергун скріплював документи печаткою дійсного корсунського полковника Федора Кандиби⁶⁰.

Слід сказати, що на Гетьманщині була поширена практика користування запозиченими, випадково знайденими, батьківськими або сімейними, трофейними печатками та кількома одночасно. Вона отримала у світі назву «sarentia sigilli» (в Україні унормована Віслицьким статутом 1347 р.).

Існував також звичай ховати разом із небіжчиком і його гербову печатку⁶¹. У XVII–XVIII ст. від нього відмовилися, практикуючи передачу сигнета у спадок. Ось як про це писала у своєму тестаменті від 13.01.1728 р. дружина генерального хорунжого Марія Сулима: «... ему ж синові моему Иоанну легую... *сегнет злоцестий з вирезанною покойного пана моего печаттю* ему ж легую...»⁶². Ще два приклади. «Реестр покойного пана Григория Фридрикевича позосталых речей. В червоной и черной шкатулках, меж росписками и сказками ревизии Нежинской и между прочими письмами, ничего больш не винашлось, кроме крепости на кгрунта мунементов, jakie в туюж чирвоную шкатулку зложивши, реестровне оставлены в добром сохранении у Воронежу, в мене (І. Холодовича, сотника вороніжського – І.С.) и при оных еден *золотий сегнет* (перстень с печатью), а другой також золотий обручик, которие з рук покой-

ного зняты»⁶³. «Богатая подвижность, оставленная Тарасом Тарасовичем своим внукам, видна из отрывков ее описи, попадающихся в спорных делах наследников. В этих отрывках перечисляются: «Ложок чистых серебряных под гербом Тарасовым – 10. (...) Кубков десять самих чистых серебряных, под гербом (...) *Перстень щерозлотный печатный под гербом, с камнем дорогим*»⁶⁴.

Окрім чоловічих існували і жіночі печатки. Жінка стародубського полковника Лук'яна Жоравки мала таку печатку – в щиті було зображено лук із напнутою стрілою, а навколо щита – аббревіатура «ИЧЛЖ» [«ИРИНА ЧЕРКЕСОВНА ЛУКЯНОВНА ЖОРАВКОВА»]. Ці факти вказують, що статус жінки в Україні був досить високий і багато в чому не поступався чоловічому⁶⁵.

Доречно відзначити, що жіночі печатки в Україні відомі ще з часів Київської Русі. Наприклад, дружина князя Всеволода Ярославича Марія мала печатку, на якій було зображення святого та ідентифікуючий напис⁶⁶.

Зазвичай печатками засвідчували документи та власний підпис на ньому⁶⁷. Полтавський полковник Дем'ян Гуджола у своєму універсалі від 17 лютого 1662 р. писав: «Для лепшое веры и важности печать мою притыснуть розказалем»⁶⁸. В універсалі кінного й піхотного полковника Василя Іванівича від 25 лютого 1679 р. читаємо: «Для ліпшой віри и певности притескаю печать іменем моім власним»⁶⁹. У Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського зберігається цікавий документ, що знайомить нас з практичною сфрагістикою, а саме як печатку прикладав генеральний писар. Це наказ І. Скоропадського від 19.01.1714 р. з Глухова до київського сотника з приводу скарги київського війта на захоплення останнім «пляцу» в Києві. Справу розглядав у Києві генеральний писар. У документі читаємо: «Якую вашу згоду он же его милост пан писар генералний на писме з подписом руки своей и з притисненем печати утвердил»⁷⁰.

Окрім документів, козацька старшина запечатувала різноманітні речі. Ось згадки про це в щоденнику Якова Марковича: «Тетка моя, Анастасия Скоропадская гетманова, сего утра години с полуночи 7 минут 40, временное сие окончила житие... Мы с п. Михайлом в амбаре запечатали скрини с деньгами и материями» (19.12.1729 р.)⁷¹. «Контракт я и Мейер учинили с подмастером на 3 года ... Касу сегодня запечатали – я своею, а провизор своею печатью...» (18.10.1743 р.)⁷². «Скриньку с крепостями и грамотами Старжинский запечатал моею печатью и вместе с Кучарским отнесли в sklep роменский и поставили там с другими скрынями» (8.03.1747 р.)⁷³. «Вежевский явился и объявил, что отправил горелку в Пирятин из Каменя. На всякой бочке печать моя на смоле» (22.10.1754 р.)⁷⁴.

Печатка-сигнет⁷⁵ виконувала також сакральну функцію: «Родитель подарил мне перстень смарагдовый с 6 диамантами на благословение» (19.05.1724 р.)⁷⁶. «Ясновельможная отдала мне, в подарок жене моей, перстень со изображением Пресв. Богородицы, и письма к ней, ясновельможной, и к родителю казала написать» (20.04.1724 р.)⁷⁷. Як бачимо використовували її і для зміцнення родинних та приятельських стосунків.

Широко вживали печатки представники сотенної старшини, бунчукові, значкові, військові товариші; військові, полкові, сотенні канцеляристи. На відміну від печаток генеральної старшини вони більш скромні, адже виготовлення печатки було дорогою справою. Тому і більш поширеною серед цих верств була практика «sarentia sigilli». Виникла ця категорія печаток пізніше, ніж печатки генеральної та полкової старшини, набула широкого розповсюдження лише у XVIII ст.⁷⁸, а припинила своє існування у 30-х роках XIX ст.⁷⁹.

За формою серед них більше овальних. Малюнок мало чим відрізнявся від того, що був на печатках генеральної та полкової старшини – родові герби⁸⁰, військово-християнські емблеми, вензелі-плетінки. Сотники і отамани через аббревіатуру вказували свою посаду. Наприклад – «М Т С М» [«МИХАИЛ ТУРКОВСКИЙ СОТНИК МГЛИНСКИЙ»] або «М С А Г» [«МИХАИЛ СИМОНЕНОК АТАМАН ГОРОДОВИЙ»]. Інші згадані категорії обходилися без неї. Той же бунчуковий або значковий товариш не мали чітко окреслених обов'язків, а виконували, як правило, разові доручення, тому вони обмежувалися позначкою лише свого імені та прізвища. Наприклад, на печатці знатного військового товариша Федора Сулими бачимо зображення герба «Сулима», обабіч якого літери «S T» («СУЛИМА ТЕОДОР»).

Техніка виконання відбитка, практика користування, розміри печаток майже не відрізняються від вищеописаних печаток полкової старшини. Вони були символом певного соціального статусу, забезпечували вірогідність і недоторканність документа⁸¹. Як тоді писали на документах – «для твердого же и не нарушаемого сей моей записи хранения подписал я и печат приложил». Як правило, печатку ставили після того, як людина розписалася, іноді прямо на підпис. Але інколи робили і навпаки – ставили печатку, а потім уже розписувалися. Ось, як це відбувалося на практиці: «Как только вошли в церковь ктитори и писарь, «зараз» п. Лукьян послал писаря по «смялку»^{82*}, но писарь ему возразил: «На что, говорит, смялка?» – «Потреба, говорит (Свечка), мне щось запечатати»⁸³. Ще два приклади із практичної сфрагістики: «У среду 14-ю у Вязионки ночью тую відомост из репортом в пакеті одним запечатал и письмо до г. Котлярева о том послано»⁸⁴, «Батюшкою в Глухови из ктитарем употреблено на показанную церковную надобност на покупку бумаги на тетрадь испрошенную в духовном правлении ради преподавания милостинных денег для обшелевания ховзовской церкви употреблено 10 к. да за подпис по листам, приложенья печати и за сочинение всей той тетради писару дано 20 ко. Да как подписывана отцем протопопом тая тетрадь то отнесено ему булок три за 6 копеек»⁸⁵.

Освічені люди надавали значення оригінальності підпису і печатки, про що, зокрема, свідчать такі рядки з листа ігумена Луки до полковника Іллі Новицького від 5.05.1684 р.: «Зазрівши лист ваш, узнаем писара полку вашего рукою оный писаний и печать в. м., добродія моего, на нем притиснена, едакже без подпису руки в. м. м. пана»⁸⁶. Ще кілька прикладів у розвиток цієї теми. У листі від 23 січня 1736 року Данило Забіла писав до Івана Забіли: «Но и от купленіх моихъ лісовъ у Биховця и у пней Дяковской при собственной еи

руки и печати /: якіє купчіє и гетман Скоропадскій листомъ своимъ ствердилъ, которіи имію у себе :/ хочешъ отдалить»⁸⁷. В іншому листі до того ж кореспондента від 3 березня 1736 року, він вимагав: «В сем же вмм. пана листъ *заключенную* цідулу ономуж злоклятому с(и)ну для лутшого обличенія подат»⁸⁸.

Як і в інших країнах, печатка на Гетьманщині часто-густо заміняла підпис. На одній купчій 1671 г., ми помітили такий підпис Шендюха: «Я Матвей, обозный полку Ніжинского и на тот час полковник наказный, бывши на том мого-ричи, яко неуміетный (писат), казалем руку приложить и печать приложил»⁸⁹. Ще один приклад: «Приведенные три акта (выразное письмо от 28.12.1658 г., дарчий запис от 25.02.1679 г.) находятся в числе документов Борисоглебского м-ря, в арх. Черниг. каз. палаты, №№ 35 и 37. Из актов видно, что как Голуб, так и Иванея оба были неграмотны. Подпись последнего на акте такая: «Василій Ивантеевич, полковник Войска Его Царского Пресв. Велич. Запор. конений и пехотный. *Для лепшой вери и певности притескою іменем моим власним*»⁹⁰.

Стосовно практики виготовлення матриці печатки, то можна зазначити, що вона була різноманітна. На нашу думку, переважала практика замовлення за місцем проживання. Про це, зокрема, свідчать такі рядки: «Печать Захара Павловскаго зделана 1787 года июня 7 д. въ Чернигове. Захар Павловский»⁹¹. Саму матрицю виготовляли, як правило, золотарі з різного роду металу, коштовного та напівкоштовного каміння.

Вартість сигнета була помірна. У січні 1615 р. бориспільський уряд розглядав справу про пограбування п. Миколи Водвинського. Серед речей згадується й «печат, коштowała золотий». Для порівняння «пояс оправный» коштував 4 золотих, «шлик лисий» – 8 золотих, «рукавици» – 1 золотий, «пояс китайчатий» – 10 золотих, «два десятка стрел» – 2 золотих⁹².

Розквіт козацької сфрагістики, зокрема старшинської, усталення її головних ознак припадає на добу Івана Мазепи, бо саме за його тривале урядування відбулася певна стабілізація українського суспільства, що створило сприятливі умови для всебічного розвитку економіки, культури, ремесел, мистецтва, соціальних відносин.

Нижче подаємо старшинські печатки цієї доби, виявлені у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського, в якому зберігається одна з найбільших в Україні колекція козацьких старожитностей.

Опис печаток проводився за такою схемою. Спочатку вказувалось прізвище власника, потім чин, або посада, матеріал і техніка, форма печатки, її розміри, зображення, аббревіатура з розшифровкою у дужках тогочасною канцелярською мовою, назва документа, на якому виявлено відбиток з датою та інвентарним номером в дужках, витяги з документів, які характеризують роль і місце печатки.

ПЕЧАТКИ ГЕНЕРАЛЬНОЇ СТАРШИНИ

1. Дуніна-Борковського Василя, генерального обозного. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 24x20 мм. Зображення: у щиті меч вістрям униз, стріла з роздвоєним кінцем, вістрям угору, над щитом коронований шолом з 3 пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент та літери – «В Б О В І Ц П В З Е» («Василий Борковский Обозный Войска Іх Царского Пресветлого Величества Запорозкого Єнеральний»). Лист до Івана Петровича Забіли від 22 квітня 1689 р. [інв. № Ал. 501/9/9, арк. 1 зв.], лист до значного військового товариша Івана Забіли від 13 лютого 1696 р. [інв. № Ал 359, док. № 13, арк. 1 зв.], лист до Івана Забіли від 6 лютого 1698 р. [інв. № Ал 359, док. № 14, арк. 2 зв.].

2. Дуніна-Борковського Василя, генерального обозного. Коричневий сургуч, восьмикутна, 15x13 мм. Від зображення залишилися голова лебедя угорі та нижній край овального щита, поряд з яким літера «К» (Каспарович?). Лист до Івана Петровича Забіли від січня 1698 р. [інв. № Ал 359, док. № 16, арк. 1 зв.].

3. Дуніна-Борковського Василя, генерального обозного. Коричневий сургуч, овальна, приблизно 18x16 мм. Від зображення залишилася верхня частина з лебедем та літерою «Д» («Дунин»). Лист до Івана Забіли від 17 вересня 1698 р. [інв. № Ал 359, док. № 17, арк. 2 зв.].

4. Кочубея Василя, генерального судді. Паперово-воскова, чорний віск, восьмикутна, 23x22 мм. Зображення: серце, в якому 2 хрести, над ним коронований шолом з трьома пір'їнами, обабіч якого літери «В К» («Василий Кочубей»), серце обіймають 2 гілки та рослинний орнамент. Лист до

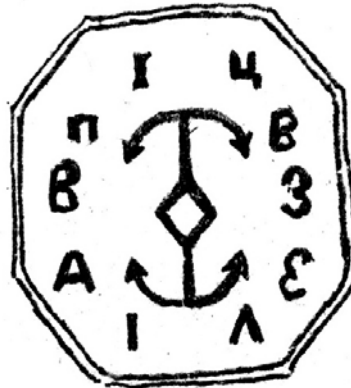
Івана Черниша від 15 червня 1701 р. [інв. № 359, док. № 11, арк. 2 зв.].

5. Прокоповича Сави, генерального судді. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, кругла, діаметр 30 мм. Зображення: у колі суддівський жезл, обабіч якого півмісяць і зірка, між 2 колами йде напис: «+ ПЕЧАТЬ СУДІИ ЕГО ЦРС ПРЕ ВЕ ЗАПО» («Печать Суд[и]й Его Царского Пресветлого Величества Запорожского»). Декрет від 2.11. 1698 р.: «До которого декрету по росказаню реіментарскому мы ниже менованние особы при печатехъ наших имена свої под писалимо» [інв. № Ал 501/25, арк. 4 зв.].

6. Кочубея Василя, генерального писаря. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 23x21 мм. Зображення: у щиті серце, в якому 2 хрести, над щитом коронований шолом з трьома пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент та літери – «В К П В И Ц П В З Є» («Василий Кочубей Писарь Войска Их Царского Пресветлого Величества Запорозкого Єнеральный»). Лист до Івана Забіли від 27 листопада 1696 р. [інв. № Ал 359, док. № 9, арк. 2 зв.].

7. Ломиковського Івана, генерального осавула. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 20x18 мм. Зображення: два якорі, зв'язані кільцями у стовп, навколо літери – «І Ц П В В З А Є І Л» («Іх Царского Пресветлого Величества Войска Запорозкого Асаул Єнеральный Иван Ломиковский»). Лист до кума Івана Забіли від 6 грудня 1696 р. [інв. № Ал 359, док. № 40, арк. 1 зв.].

8. Ломиковського Івана, генерального осавула. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 19х18 мм. Зображення і напис тотожні № 7, окрім першого слова: замість «Іх» – «Его». Декрет від 2 листопада 1698 р. [інв. № Ал 501/25, арк. 4 зв.], лист до Івана Забіли від 11 листопада 1698 р. [інв. № Ал 359, док. № 43, арк. 1 зв.], лист до Івана Забіли від 18 березня 1700 р. [інв. № Ал 359, док. № 44, арк. 1 зв.], лист до Івана Забіли від 16 листопада 1700 р. [інв. № Ал 501/9/40, арк. 1 зв.], лист до Івана Забіли від 19 червня 1701 р. [інв. № Ал 359, док. № 29, арк. 1 зв.].

9. Ломиковського Івана, генерального хорунжого. Паперово-воскова, натуральний віск, восьмикутна, 20х20 мм. Зображення: два якорі, зв'язані кільцями у стовп, обабіч літери – «І Л» («Іван Ломиковский»), краї оформлені у вигляді лаврового вінка. Лист до кума Івана Забіли від 1 березня 1691 р. [інв. № Ал 359, док. № 41, арк. 1 зв.].

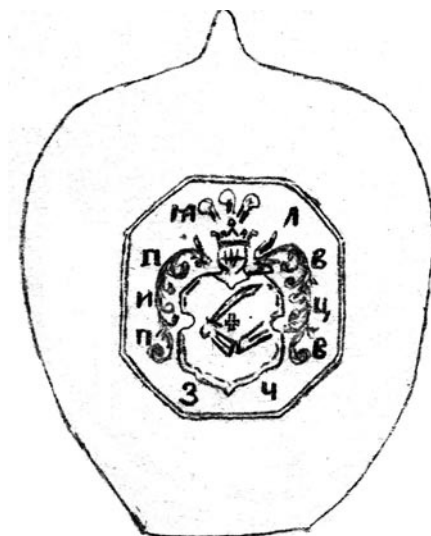
ПЕЧАТКИ ПОЛКОВОЇ СТАРШИНИ

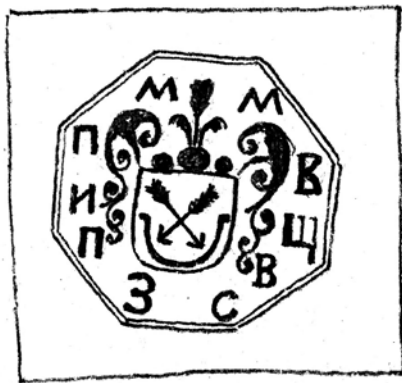
10. Забіли Стефана, полковника ніжинського. Паперово-воскова, коричневий та натуральний віск, восьмикутна, 27х25 мм. Зображення: у щиті меч вістрям униз, обабіч його леза 2 півмісяці (герб «Остоя»), над щитом коронований шолом, навколо щита рослинний орнамент та літери – «С П З П В И Ц П В З N» («Стефан Петрович Забела Полковник Войска Их Царского Пресветлого Величества Запорозкого Нежинский»). Лист до брата Івана від 21...1691 р. [інв. № Ал 501/9/13, арк. 1 зв., на коричневому воску], лист до брата Івана від 27 лютого 1696 р. [інв. № Ал 359, док. № 8, арк. 1 зв.].

11. Зеленського Дмитра, полковника лубенського. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 26x24 мм. Зображення: у щиті вежа, пробита стрілою, над щитом коронований шолом, з якого виходить рука, озброєна мечем, обабіч щита рослинний орнамент та літери – «С Ц П В В З П Л Д З» («Єго Царского Пресветлого Величества Войска Запорозкого Полковник Лубенский Дмитрий Зеленский»). Декрет від 27 листопада 1706 р.: «Сей нашої декретъ с подписомъ імени нашого полковничого и с притисненем печати полковой потребующей стороне выдати розказалисмо. Вишейменованый полковник лубенский рукою» [інв. № Ал 501/9/51, арк. 1 зв.], з невідомого документа (купча за 1705 р.?) [інв. № Ал 502/48/97, арк. 209 зв.].

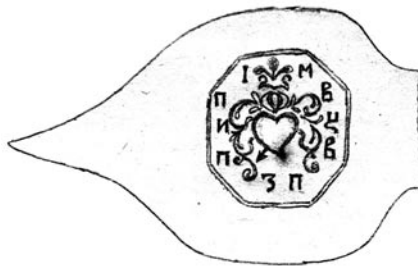
12. Лизогуба Якова, полковника чернігівського. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, натуральний віск, восьмикутна, 25x24 мм. Зображення: у щиті озброєна шаблею рука в обладунках, яку супроводжує хрест (герб «Погоня польська»), над щитом коронований шолом з трьома пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент та літери – «Я Л П В И Ц П В З Ч» («Яков Лизогуб Полковник Войска Их Царского Пресветлого Величества Запорозкого Черниговский»). «Лист» (універсал) від 12 травня 1685 р. [інв. № ВП 1474/84, арк. 1, на воску натурального забарвлення], наказ від 14 травня 1685 р. [інв. № ВП 1474/85, арк. 1, на воску натурального забарвлення], наказ від 2 листопада 1687 р. [інв. № Ал 552, арк. 1, на воску натурального забарвлення], заповіт від 25 травня 1698 р.: «Тим кончу и при печати полковой тут же подписуюся» [інв. № Ал 553, арк. 7, на червоно-коричневому воску].

13. Миклашевського Михайла, полковника стародубського. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 26х27 мм. Зображення: у щиті перехрещені стріли вістрям униз, під ними підкова (герб «Сушински»), над щитом шолом з трьома пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент та літери – «М М П В И Ц П В З С» («Михайл Миклашевський Полковник Войска Их Царского Пресветлого Величества Запорозкого Стародубский»). Наказ від 18 грудня 1694 р. [інв. № Ал 501/9/19, арк. 1].

14. Миклашевського Михайла, полковника стародубського. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, 27х24 мм. Зображення і напис схожі з № 13 з деякими відмінностями: хрест поділяє літери «З» та «С», літера «И» вирізана у зворотній бік, з'являється корона над щитом. Лист до значного військового товариша Івана Забіли від 17 квітня 1701 р. [інв. № Ал 359, док. № 42, арк. 2 зв.].

15. Мировича Івана, полковника переяславського. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 25х23 мм. Зображення: серце, пробите стрілою, над ним коронований шолом з трьома пір'їнами (герб «Пржіатель»), навколо серця рослинний орнамент та літери – «І М П В И Ц П В З П» («Іван Мирович Полковник Войска Их Царского Пресветлого Величества Запорозкого Переяславский»). «Добровольний запис» від 15 січня 1703 р.: «Сей добровольный записъ мой под печаттю моею и подписом руки» [інв. № Ал 501/9/45, арк. 1 зв.].

16. Мокієвського Костянтина, полковника київського. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна,

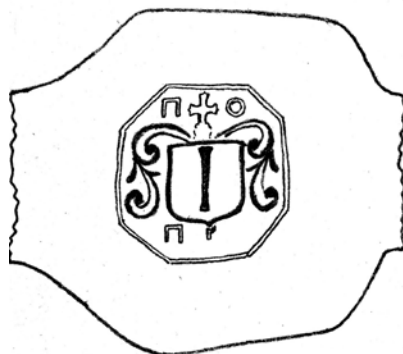
25x25 мм. Зображення: у щиті ключ (герб «Ясенчик»), над щитом коронований шолом з трьома пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент та літери – «И Ц П В В З П К К М» («Их Царского Пресветлого Величества Войска Запорозкого Полковник Киевский Константин Мокиевский»). Універсал від 24 квітня 1700 р. [інв. № Ал 501/9/39, арк.1].

17. Палія Семена, полковника фастівського. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 22x21 мм. Зображення: лук з напнутою стрілою вістрям угору, над ним перехрещені шаблі вістрям униз, увінчані хрестом, обабіч літери – «Σ П П Є К М ... З» («Семен Палій Полковник Его Королевской Милости [Войска] Запорозкого»). Лист до білоцерковського воєводи від 29 жовтня 1696 р. [інв. № Ал 501/9/23, арк. 2 зв.].

18. Томари Стефана, полковника переяславського. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 31x31 мм. Зображення: у щиті хрест на півмісяці (герб «Шелига»), над щитом коронований шолом з трьома пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент та літери – «Σ Т П В Ε Ц П В З П» («Стефан Томара Полковник Войска Его Царского Пресветлого Величества Запорозкого Переяславский»). Універсал від 2 грудня 1708 р. [інв. № Ал 501/10/2, арк. 1].

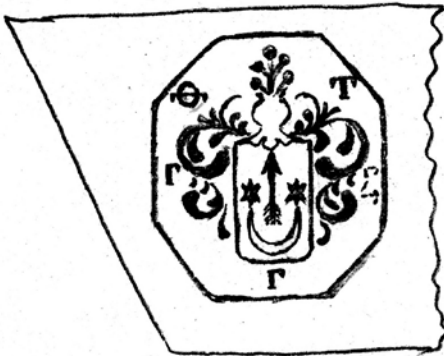
19. Потаповича Леонтія, обозного полкового переяславського. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 21x21 мм. Зображення: у щиті суддівський жезл, над щитом хрест, навколо щита рослинний орнамент та літери – «П О П Р» («Полковой Обозный Переяславский»). «Добровольный записъ» від 15 січня 1703 р.: «Сей добровольный записъ мой под печатю моею и подписом руки, такъ

тежъ под печатми и подписами рукъ полковой старшины, маистратовой... Леонтий Потапович обозний полковий переяславский рукою...» [інв. № Ал 501/9/45, арк. 1 зв.].

ПЕЧАТКИ ЗАМКОВИХ ГОСПОДАРІВ

20. Лукіяновича Никифора, господаря замку Батуринського. Паперово-воскова, натуральний і червоно-коричневий віск, овальна, 17x16 мм. Зображення: у щиті перехрещені шаблі вістрям униз, обабіч яких зірка і півмісяць, над щитом коронований шолом з 3-ма пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент та літери—«НЛГЗБ» («Никифор Лукіянович Господарь Замку Батуринского»). Лист до значного військового товариша Івана Забіли від 21 листопада 1698 р. [інв. № Ал 395, док. № 42, арк. 1 зв.], лист до Івана Забіли від 18 березня 1700 року [інв. № Ал 359, док. № 12, арк. 1 зв.], лист до Івана Забіли від 25 червня 1700 р. [інв. № Ал 359, док. № 10, арк. 1 зв.].

21. Топольницького Федора, господаря замку Гадяцького. Паперово-воскова, коричневий віск, восьмикутна, 22x20 мм. Зображення: у щиті стріла вістрям угору, під нею півмісяць, на рогах якого зірки, над щитом коронований шолом з трьома пір'їнами (герб «Сас»), навколо щита рослинний орнамент та літери – «Ф Т Г З Г» («Федор Тополницкий Господарь Замку Гадяцкого»). Тестамент від 17 лютого 1699 р.: «З особъ свіцкихъ уряду городского гадяцкого запрошоние для певного свідительства и притиснення печати и подпису рукъ» [інв. № Ал 501/9/32, арк. 2 зв.].

22. Черниша Івана, господаря замку Батуринського. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 21x19 мм. Зображення: у щиті воїн, озброєний

шаблею, без голови і ніг, над щитом коронований шолом, навколо щита рослинний орнамент та літери – «І Ч Г З Б»* («Іван Черниш Господарь Замку Батуринского»). Лист до Ганни Забіли від 3 листопада 1700 р. [інв. № Ал 359, док. № 31, арк. 1 зв.].

23. Черниша Івана, господаря замку Батуринського. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, овальна, 20x17 мм. Зображення і напис тотожні № 22. Лист до Івана Забіли від 29 березня 1701 р. [інв. № Ал 359, док. № 33, арк. 1 зв.].

ПЕЧАТКИ СОТЕННОЇ СТАРШИНИ

24. Лазаревича Романа, воронезького сотника. Паперово-воскова, натуральний віск, овальна, 15x14 мм. Зображення: у щиті перехрещені стріли у супроводі хреста, над щитом шолом, увінчаний пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент і літери «Р Л С + В» («Роман Лазаревич Сотник+ Воронижский»). Декрет від 21.04.1689 р. [інв. № Ал 395, док. № 51, арк. 77 зв.]. Печаткою скористався наказний сотник Василь Яковлевич.

25. Мартиновича Йосипа, почепського сотника. Паперово-воскова, коричневий віск, восьмикутна, 20x18 мм. Зображення: у щиті хрест у саяві, під ним півмісяць, навколо щита рослинний орнамент і літери «І М С П» («Йосиф Мартинович Сотник Почеповский»). «Вечистий купчий запис» від 12.01.1693 р.: «...письмо сее урядовое при печати сотницкой з подписом руки писарской требующой стороне... выдат велелисьми» [інв. № Ал 501/9/16, арк. 1]. Печаткою скористався наказний сотник Кіндрат Кореско.

26. Жураковського Василя, іванпольського сотника. На червоному сургучі, восьмикутна, 14x13 мм. Зображення: в оваль-

ному щиті півмісяць (інше зруйноване), над щитом корона. Лист від 19.09.1696 р. [інв. № Ал 359, док. № 7, арк.1 зв.].

27. Маковського Івана, крелевецького сотника. Паперово-воскова, червоний віск, восьмикутна, 18x18 мм. Зображення: серце, простролене стрілами і увінчане хрестом, навколо рослинний орнамент і літери «І М М С К» («Иван Маковский Меский Сотник Крелевецкий»). «Церекграф» від 2.09.1700 р.: «при звиклой печати урядовой сотницкой и меской» [інв. № Ал 501/9/16, арк.32].

28. Турковського Михайла, мглинського сотника. Паперово-воскова, червоний віск, овальна, 20x17 мм. Зображення: хрест (?) у щиті, над щитом шолом, увінчаний пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент і літери «М Т С М» («Михаил Турковский Сотник Мглинский»). «Добровольний и выражоний запис» від 7.09.1708 р.: «... для лепшой вери й певности с подписом рук врядовых и с притиснением печатей... Михайло Турковский, сотник мглинский, Михайло Симоненок, атаман городовой, Лукян Гарясимович, войт мглинский» [інв. № Ал 501/9/62, арк. 1].

29. Яковлевича Кирила, отамана городового почепського. Паперово-воскова, натуральний віск, восьмикутна, 18x17 мм. Зображення: лук із напнутою стрілою, навколо літери «К Я А Г П» («Кирил Яковлевич Атаман Городовой Почеповский»). Купчий «лист» від 27.07.1687 р.: «...що нас уряд просил Улас о сей лист з подписом и с притисненням печати урядовой...» [інв. № Ал 501/6/30, арк. 1]. Печаткою скористався Яків Плушенко, наказний почепський сотник.

30. Карновича Антона, отамана городского почепського. Паперово-воскова, віск натурального забарвлення, восьмикутна, 18x16 мм. Зображення: меч, навколо якого літери «А К А Г П» («Антон Карнович Атаман Городовой Почеповский»). «Писмо урядовое» від 12.01.1693 р.: «Антон Карнович атаман городской почеповский рука власная» [інв. № Ал 501/9/16, арк. 1].

31. Половецького Мартина, отамана городского чернігівського. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 15x15 мм. Зображення: в щиті перехрещені шаблі у супроводі зірки, над і під щитом літери «П М Ч А» («Половецкий Мартин Черниговский Атаман») ⁹³, навколо щита рослинний орнамент. Тестамент від 25.05.1698 р. [інв. № Ал 553, арк. 6 зв.].

32. Лук'яновича Якова, отамана городского роменського. Паперово-воскова, синьо-зелений віск, восьмикутна, 19x18 мм. Зображення: в щиті здиблені лев (?) і кінь, над ними орел (?), навколо літери «Я Л А Р» («Яков Лукьянович Атаман Роменский»), над щитом корона. Купчий запис від 8.06.1708 р.: «...и сей запис утвердивши печатми нашими врядовыми мескими» [інв. № Ал 502/48/96, арк. 1 зв.].

33. Симоненка Михайла, отамана городского мглинського. Паперово-воскова, віск натурального забарвлення, восьмикутна, 14x14 мм. Зображення: у щиті хрест, під ним півмісяць, над щитом корона, навколо щита рослинний орнамент і літери «М С А Г» («Михаил Симоненок Атаман Городовой»). Купчий запис від 7.09.1708 р.: «...для лучшей вери й певности с подписом рук врядовых й с притиснением печатей ... Михайло Турковский, сотник мглинский, Михайло Симоненок, атаман городской, Лукян Гарясимович, войт мглинский» [інв. № Ал 501/9/62, арк. 1].

ПЕЧАТКИ ТОВАРИШІВ

34. Сулими Федора, знатного військового товариша. На червоному сургучі та паперово-воскова, червоно-коричневий віск. Сургучева – восьмикутна, 20х19 мм. Зображення: у щиті 3 камені, обабіч яких 2 прямокутника, над щитом коронований орел у супроводі літер «S T» («Сулима Теодор»). Паперово-воскова овальна, 17х16 мм, зображення стерте. Лист-тестамент від 20.08.1689 р. [інв. № Ал 501/9/10, арк. 2 зв.].

35. Ялинського Симеона, значного товариша Чернігівського полку. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, овальна, 15х14 мм. Зображення: у щиті меч (або хрест) у підкові (або 2 роги), над щитом коронований шолом, обабіч якого літери «С Я» («Симеон Ялинский»), навколо щита рослинний орнамент. Тестамент від 25.05.1698 р. [інв. № Ал 553, арк. 6 зв.].

36. Гармашенка (він же Армашенко, Дяченко) Миколая, товариша Коропської сотні. Паперово-воскова, темно-коричневий віск, овальна, 13х9 мм. Зображення: в щиті лебідь (?), над щитом літери «М Г», навколо щита рослинний орнамент. «Писмо» (купча) від 12.02.1705 р. [інв. № Ал 395, док. № 50, арк. 1].

37. Шийкевича Захарія, військового товариша. Паперово-воскова, червоно-коричневий віск, восьмикутна, 20х17 мм. Зображення: у щиті півмісяць, увінчаний хрестом (?), над щитом коронований шолом, обабіч літери «З Ш» («Захарий Шийкевич»), навколо щита рослинний орнамент. Декрет від 2.11.1698 р.: «До которого декрету по розказаню реїментарскомъ, мы нижеименованные особы при печатехъ наших имена свои подписалисмо. Діялося в Батурині року мсця и дня вишпоменених. ...Захария Шыйкевич товариш войсковый...» [інв. № Ал 501/25, арк. 3 зв.].

ВИСНОВКИ

Козацькі печатки як наслідок історико-юридичного і соціально-правового розвитку суспільства, з одного боку, а з іншого – як продукт певної технології, мають тільки їм властиві комплекси відзнак та елементів, які народжувалися і зникали разом із змінами як історичного, так і технічного процесів.

Першими з'явилися печатки полковників, сотників та отаманів, що пов'язано зі становленням козацької держави Богдана Хмельницького. Появу печаток інших урядовців можемо віднести на кінець XVII – початок XVIII ст., на гетьманування І. Мазепи, коли остаточно сформувалася державна і соціальна структури Гетьманщини.

Найбільш поширеною на печатках була військова, християнська та комбінована християнсько-військова емблематика, що відбивало менталітет українського народу, який виборов свою державу в умовах жорсткого військового та релігійного протистояння.

За технікою виконання у XVII ст. та до 30-х років XVIII ст. найбільш типовими були паперово-воскові відбитки, причому колір воску особливого значення не мав. Віск червоно-коричневого забарвлення використовували як для гетьманської печатки, так і для печатки військового товариша. З останньої третини XVII ст. починали вживати сургуч, який став переважаючим матеріалом вже у XVIII ст., коли різке збільшення обсягів діловодства привело до заміни складного паперово-воскового відбитка більш простим і зручним сургучевим. Використовували сургуч червоного, значно рідше чорного і коричневого кольорів. Віск був як натуральних кольорів, так і забарвлений у червоно-коричневий, синьо-зелений, чорний кольори.

Усі печатки можна віднести до розряду прикладних. Їхні розміри вказують, що це були переважно персневі печатки, хоча були також нашійні, тобто ті, що носилися на шийному ланцюжку, а також, умовно кажучи, стаціонарні, які зберігалися у скриньках або торбинках.

Найбільш традиційними були овальні та восьмикутні печатки, на відміну від гетьманських і міських, де великий напис вимагав саме круглу форму печатки. Восьмикутна та овальна форми найбільш доречні для розміщення властивих для старшинських печаток аббревіатури та зображень.

Край печаток частіше всього гладкий, але трапляються прикрашені маленькими кульками, насічкою, рисками, у вигляді лаврового вінка.

Художнє оформлення печаток відповідає т. зв. українському бароко. Звідси пишній малюнок, оздоблення гербів та знаків шоломами, пір'їнами, коронами, наметами.

Козацька старшина користувалася власними, запозиченими, привласненими, успадкованими печатками. Така практика свідчить про те, що норми Литовського статуту, які регулювали практику використання печаток та загрожували стратою за їх фальшування на цій території, певною мірою, були формальними, як і багато інших норм феодального суспільства в умовах своєрідної держави з дуже сильними демократичними традиціями. Зазначимо також, що одна людина могла користуватися кількома печатками, що є відгуком давньої традиції

вживання кількох гербів (знаків) і цілком співвідноситься з вищесказаним.

У документах постійно підтверджувалося, що основною функцією печатки було забезпечення вірогідності й недоторканності документа: «...для лучшей вперед твердости... при своей печати руку приложил», «...для твердого же й ненарушаемого сей моей записи хранения подписал я и печат приложил». Для неписьменної людини печатка замінювала підпис.

Описані печатки можна поділити умовно на 2 групи: посадово-службові та власні. На перших можна побачити аббревіатуру 1, 2 і 4 типів, на других – 3 типу, або взагалі ніякої. Поділ цей умовний, адже в Україні була відсутня чітка регламентація вживання печаток. Тому часто-густо на приватних листах бачимо посадово-службову печатку, а на офіційних документах (купчий запис, вічистий запис, тестамент, випис із «меских» книг, постанова, донесення, свідоцтво, пропуск, універсал, ордер, відкритий віруючий лист, фундуш, наказ, «лист», «заменное письмо», оборонний універсал, розписка, паспорт) – власну. Печатками першої групи користувалися переважно представники генеральної, полкової старшини, які займали конкретний уряд (суддя, полковник, обозний), а також сотники та отамани. Решта полкової та сотенної старшини (писарі, хорунжі, осавули), різні категорії товаришів задовольнялися печатками 2 групи. Чому так сталося чіткої відповіді ми не маємо. Усе зрозуміло з товаришами. Вони виконували тимчасові доручення, тому і не мали потреби замовляти посадово-службову печатку. А ось чому це не робили полкові та сотенні писарі, хорунжі, осавули? Невисокий рівень посад? Данина старокозацьким традиціям? Питання залишається відкритим.

¹ Gajecy G. Administration of the Hetmanate. – Cambridge, Massachusetts: Harvard Ukrainian Research institute, 1979. – V.1–2. – 777 p.

² Кривошея В. Українська козацька старшина. – К., 2005. – С.6.

³ Гавриленко В. Українська сфрагістика. Питання предмета та історіографії. – К., 1977. – С. 47.

⁴ Там само. – С. 48.

⁵ Нос С. Ряд универсалов оборонных, данных гетманами мещанам г. Чернигова // Черниговские губернские ведомости. – 17.04.1861. – 16. – Часть неофициальная. – С.109.

⁶ Гавриленко В. Указ. праця. – С. 50.

⁷ Там само – С. 95.

⁸ Слабченко М. Материалы по малорусской сфрагистике. – Одесса. – Б. д. – 16 с.

⁹ Лукомский В. К. и Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – СПб.: Издание черниговского дворянства, 1914. – 214 с., 70 табл.: ил.

¹⁰ Гавриленко В. Указ. праця. – С. 103.

¹¹ Лукомский В. К. и Модзалевский В. Л. Указ. соч. – С.ХХ. Проте, є і відмінний погляд на витоки козацької геральдики та сфрагістики. Т. Люта зазначає, що «особові герби Гетьманщини – герби козацької старшини, котра своїм демократичним походженням була відмінна від спадкових староруських князівських родів і несла почасті у семантиці своїх гербів елементи польської геральдики, а почасті незбагненні

комбінації зірок, шабель, підків, місяців тощо – походження яких очевидне з глибин народно-козацької свідомості. Ця ділянка геральдики найменш досліджена через брак публікацій» (Люта Т. Юридичні норми затвердження державних, родових, особових гербів українського суспільства // Друга наукова геральдична конференція. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1992. – С. 40–43).

¹² Sokolowski A. Dzieje polski ilustrowane. – Warszawa, 1901. – Т. 5. – С. 191.

¹³ Лукомский В.К. и Модзалевский В.Л. Указ. Соч. – С. XVIII, XXIII–XXIV.

¹⁴ Там само. – С. 54.

¹⁵ Ситий І. Козацькі печатки Лівобережної України // Історія та культура Лівобережної України. Матеріали міжнародної конференції. – Київ–Ніжин: НДПУ, 1997. – С. 48–52; Ситий І. З історії української сфрагістики // Родовід. – 1996. – № 14. – С. 91–98.

¹⁶ Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. Лизогубы, Милорадовичи, Миклашевские и Свечки. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. – С. 32.

¹⁷ Гавриленко В. Указ. праця. – С. 117.

¹⁸ Там само. – С. 142.

¹⁹ Каталог колекції документів київської археографічної комісії 1369–1899. – К., 1971. – С. 177, 253, 386.

²⁰ Гавриленко В. Назв. праця.

²¹ Заруба В. Гербові знаки на печатках документів архіву Іллі Новицького // Клейноди. Українська геральдика: минуле, сучасність, перспектива. Тези наукової конференції. – К., Львів, 1991. – С. 19–21.

²² Ситий І. З чернігівської сфрагістики // Знак. – 1994. – Ч. 6 (липень). – С. 2.

²³ Дяченко Т. Герб міста Лубен // Знак. – 1996. – Ч. 11 (березень). – С. 6–7.

²⁴ Гасцький Ю. Походження старшинських родів в Гетьманщині // Українська культура. – 1995. – № 4. – С. 32–34. Це призводить до того, що і досі більша частина істориків вважає, що «особисті печатки мали лише представники вищої козацької старшини» (Швидько Г. Діловодчі акти козацьких органів влади як джерело до історії міст Гетьманщини другої половини XVII–XVIII століть // Дніпропетровський історико-археографічний збірник Вип. 2. – Дніпропетровськ: Генеза, 2001. – С. 318–329). Тут же додамо, що доля батуринських архівів за 1709–1721 рр. відома. Вони згоріли під час пожежі 1723 р. (Ситий І. Батурин у першій чверті XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 65–73).

²⁵ Гавриленко В. Указ. праця. – С. 48.

²⁶ Слабченко М. Указ. соч.

²⁷ Лукомский В. К. и Модзалевский В. Л. Указ. соч.

²⁸ Гавриленко В. Назв. праця. – С. 117.

²⁹ Ситий І. З чернігівської сфрагістики // Знак. – 1994. – Ч. 6 (липень). – С. 2; Ситий І. З історії української сфрагістики // Родовід. – 1996. – № 14. – С. 91–98; Ситий І. Козацькі печатки Лівобережної України // Історія та культура Лівобережної України. Матеріали міжнародної конференції. – Київ–Ніжин, 1997. – С. 48–52.

³⁰ Абросимова С. Геральдичні, сфрагістичні й генеалогічні дані в колекції рукописів та епістолярній спадщині академіка Д.Яворницького // Шоста наукова геральдична конференція. Матеріали. – Львів, 1997. – С. 3–5.

³¹ Особові печатки Правобережної України. Каталог. – К.: Пшонківський О., 2005. – 98 с.; Ситий І. Печатка Семена Палія // Семен Палій та Фастівщина в історії України. Матеріали науково-практичної краєзнавчої конференції. – К., Фастів: Оранта, 1997. – С. 32–33; Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами

Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Родовід. – 1997. – № 15. – С. 97–110; Ситий І. Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. – К., 2000. – Число 4. – Частина 1. – С. 214–260. Ситий І. Гетьманські та козацькі печатки (українська сфрагістика) // Україна – козацька держава. – К., 2004. – 1216 с., 5175 іл. – С. 546–553; Пархоменко О. Урядові печатки періоду Гетьманщини // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. – К., 1999. – Число 3. – С. 131–137; Пархоменко О. Печатки сотенної старшини періоду Гетьманщини // Проблеми архівознавства і джерелознавства: Збірник наукових праць до 90-річчя від дня народження професора В. І. Стрельського. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 199–205; Осипов В. Геральдика чернігівських полковників // Знак. – 1999. – Ч. 18 (березень). – С. 2; Воронов В. Деякі проблеми української сфрагістики та емблематики у працях О. М. Лазаревського // Шоста наукова геральдична конференція. Матеріали. – Львів, 1997. – С. 14–16.

³² Україна – козацька держава. – К., 2004. – С. 551.

³³ Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006. – С. 225–226.

³⁴ Ситий І. Сфрагістичне законодавство Гетьманщини // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. – Вип. 10. – Частина 1. – Київ, 2003. – С. 222–236.

³⁵ Ясна річ, що ця категорія печаток виникла не на порожньому місці. Відомо, що перші шість козацьких полків були сформовані після 1625 р. з відповідними урядами полкової та сотенної старшини (Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Канівський полк. – К., 2006. – С. 3). Діяльність останніх без печаток була не можлива. Є і відмінний погляд на час створення полків та сотень. В. Заруба вважає, що полковий устрій в Україні виник у 1572–1601 рр., а сотні з'явились у 1616–1620 рр. (Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького. – Дніпропетровськ: Ліра, 2007. – С. 14).

³⁶ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // Записки НТШ. – Львів, 1917. – Т. 123–124. – С. 15–16; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – Київ–Львів, 2004. – С. 911.

³⁷ Лазаревский А. Украинские юридические акты (XVII в.) // Черниговские губернские ведомости. – 1862, 2 апреля – № 14. – Часть неофициальная. – С. 143.

³⁸ Як приклад, наведено наступну цитату: «Комісари ... наголошували, що привілей князю С. Корецькому на Роменське городище був виданий ще перед укладенням Деулинського перемир'я 1618 р. Крім цього, вони піддали сумніву випис Молчинського монастиря на бортні уходи по рр. Сула, Сулиця, Лохвиця на підставі того, що документ не мав початку, **печатки** та був у багатьох місцях пошкоджений» (Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648): Наукове видання. – К., 2006. – С. 204).

³⁹ Лист полковника від 17.12.1659 р. Густинському монастирю на риболовний «из»: «нащо им для спокойного уживання писание мое при **печати моей** даю» (Лазаревский А. Архивные отрывки для истории Полтавской епархии. – Полтава: тип. наследников Н. Пигуренко, 1887. – С. 34).

⁴⁰ Цікаве свідчення І. Шляпкина щодо польського впливу на формування російської геральдики та сфрагістики: «По примеру польской аристократии и русские вельможи начинают заниматься своей генеалогией (...) таков например Ездец в крепости своей

враги своя побеждающий на коню скоро ... стольнику князю Б.А.Голицыну 4 июля 1671 года на Москве явленный (...) . Книга, заключающая в себе генеалогические розысания по Гваньини, Стрыйковскому и Меховскому, составлена каким – то Феодором Тышкевичем (...) У патриарха и у бояр являются в употреблении клейноты (гербы). Так у архиепископа Афанасия Холмогорского был рисунок с примера клейнота патриарха, а под гербом на клейноте надпись латинскими литерами имени Афанасія (...) Около этого же времени входит в обычай писать русские слова латинскими или польскими буквами (...) Мы встречаем эти буквы в рукописи Симона Азарьина 1645 г., в рук. Царского № 392, л. 221 – Siia kniga Grigoria Stepanowicza Weresagina 1644». Цей вплив він пояснював тим, що «из 754 родов русского дворянства 109 вышли из Польши и 78 из Литвы» (Шляпкин И. Св. Дмитрий Ростовский и его время (1651–1709 г.). – СПб., 1891. – С. 60, 66, 69, 112, 58). А ось опис модифікації польського герба «Слонина» на печатці київського полковника В.Дворецького: «Универсал заимствован нами из документов церкви Доброго Николая, где он хранится в подлиннике, с именной восковою печатью, на которой в изящной орнаментике в самой середине помещен фамильный герб полковника, в виде серпа и звезды в центре его, а на верху его инициалы: «В Д» (Универсал киевского полковника Василия Дворецкого 1660 года // Киевская старина. – К., 1885. – Т. IV (апрель). – С. 744). Про значний польсько-литовський вплив на формування російської геральдики та сфрагістики писав О. Лакієр (Лакиер А. Русская геральдика. – М., 1990. – С. 123–126, 132–135). Треба відзначити, що саме українці часто-густо слугували тим передаточним містком через який європейські геральдично-сфрагістичні здобітки потрапляли до Росії. При цьому вони усвідомлювали, що невдовзі ситуація зміниться. Чернігівський архієпископ Лазар Баранович у листі від 14 жовтня 1668 р. до печерського архімандрита писав: «Мое мнение о русских такое, что настанет время, когда они не будут нуждаться въ сторонней помощи и даже будут пренебрегать ею» (Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. Издание второе. – Чернигов, 1865. – С. 50).

⁴¹ Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Родовід. – 1997. – № 15. – С. 97–110.

⁴² Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – К., 2006. – С. 193–194.

⁴³ Лазаревський А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1899. – С. 91–93.

⁴⁴ Радишевський Р., Свербигуз В. Указ. праця. – С. 189, 192–193.

⁴⁵ Ситий І. Герб і печатка Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 38–49.

⁴⁶ Ситий І. Сіверський слід походження роду Мазеп // Сіверянський літопис. – 2007. – № 5. – С. 44–52.

⁴⁷ Довга Л. До питання про барокову ментальність українців // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – К., 1992. – С. 108, 111, 112.

⁴⁸ Нижче ми наводимо розлогу цитату із статті О. Лазаревського щодо роду Берлів, де він сам фактично спростовує цей дещо категоричний висновок.

⁴⁹ Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 64.

⁵⁰ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т.222. – С.28–44.

⁵¹ Коллінгвуд Р.Дж. Ідея історії. Автобіографія. – М., 1980. – С. 67–68.

⁵² Прямокутник із зрізаними кутами, взагалі, був улюбленою формою в добу

Гетьманщини: «В Николаевскую церковь (1760 р. – I. С.) ведут три оригинальные двери со срезанными углами. Подобная форма была излюбленной на Украине. Такие двери встречаются всюду – и в храмах, и в хатах, и в коморах, и в мельницах, и в иконостасах» (Логвин Г. Чернигов, Новгородевский, Глухов, Путивль. – М.: Искусство, 1980. – С. 173).

⁵³ Прокопович В. «Печать малороссийская»: Сфрагистичні етюди // Записки НТШ. – Париж – Нью-Йорк, 1954. – Т.163. – С. 76.

⁵⁴ Цітоу А. Сфрагістыка і геральдыка Беларусі. – Мінск, 1999. – 27, 45, 62–63, 118–118; Marian Haisig. Sfragistyka szlachecka doby sredniowiecza w swietle archiwaliow lwowskich. – Lwow, 1938. – Т.2. – Zeszyt 1. – С. 20, 40, 43, 50, 52.

⁵⁵ Ситий І. З історії української сфрагістики. – С.95.

⁵⁶ Прокопович В. «Печать малороссийская»: Сфрагистичні етюди // Записки НТШ. – Париж – Нью-Йорк, 1954. – Т.163. – С. 80–85.

⁵⁷ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М., 1859. – Ч. 2. – 404 с.

⁵⁸ Там само. – С. 239.

⁵⁹ Буквальне відтворення аббревіатури візьмемо з історичної літератури. Як приклад можна взяти публікацію О. Лазаревського заповіту переяславського судді І. Берла, 1717 р.: «Александр Сулима, судія полковій переяславский, Роман Юрченко, атаман городовой переяславский, Лаврентій Фомович, войт маестрату переяславского, Евстафій Щири, райца старши и на сей час бурмистр рочный, Григорий Бартошевич, писар майстратовій переяславській». Після цього підпису вміщено зображення трьох квадратів, на яких напис – «М. П.», а по кутах – «А С С П», «Р Ю А А П», «П°ЧАТЬ М°СТА ПЕРЕЯСЛАВЛЯ» (Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1899. – С. 123). Ще одна цікава деталь. Козацька старшина на своїх сигнетах відмовилася, на користь аббревіатури, від вживання розлогих текстів, у яких зазначалися повне ім'я, прізвище, титул або посада. Хоча стосовно останніх треба зазначити, що текстові печатки серед шляхти українського походження були в обігу. Наприклад, князь Ярема Вишневецький користувався у 1636 р. печаткою «на которой вкруг витиснено латинским языком так: «ИЕРЕМЕЙ МИХАИЛЬ КОРИБУТЬ ГЕТМАНЪ ВИШНЕВЕЦКЕ» (Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. III. Прилукский полк. – К., 1900. – С. 95).

⁶⁰ Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. – С.97–110.

⁶¹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 59.

⁶² Фонди Чернігівського історичного музею. – Інв. № Ал 501/12/ 12.

⁶³ Лазаревский А. Украинские исторические мелочи. – К., 1901. – С. 16.

⁶⁴ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. II. Полк Нежинский. – К., 1893. – С. 139. Т. Т. Забіла – борзенський сотник (1690 – 1709).

⁶⁵ Стосовно статусу жінки на Гетьманщині існують протилежні думки. Ф.Уманець вважав, що «условия тогдашней жизни создали небывалую самостоятельность женщины. (...) на каждом шагу встречаются сильные женские характеры и факты, указывающие на их общественное значение». Йому заперечував О. Лазаревський: «Женщин с общественным значением тут вовсе не видится. Из исторических памятников XVII и XVIII вв. (преимущественно из «тестаментов») можно сделать одно заключение о тогдашней малорусской женщине, что в семье она занимала почетное положение,

как домоправительница» (Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1899. – С. 56).

⁶⁶ Літопис Руський. Переклав Л. Махновець. – К., 1989. – Мал. 566. Для порівняння наводимо приклад жіночої печатки з Західної Європи: «Матерью четвертого наследника – Хильперика – была сестра Ингонды Арнегонда (ее кольцо с надписью «ARNEGUNDIS REGINE» найдено в богатой женской усыпальнице второй половины VI века под монастырской церковью Сен Дени)» (Лебек С. Происхождение франков. V – IX века. 1. Новая история средневековой Франции. – М., 1993. – С. 118).

⁶⁷ Ця традиція склалася у XVI ст.: «На Волині перехід від засвідчення документа лише особистою печаткою до засвідчення печаткою і підписом відбувається власне у 70–80-і роки XVI ст.» (Старченко Н. Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої половини XVI століття) // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. – К., 1998. – Т. 5. – С. 71).

⁶⁸ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – Київ–Львів, 2004. – С. 913.

⁶⁹ Там само. – С. 954.

⁷⁰ Фонди Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. – Інв. № Ал 501/10/35.

⁷¹ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М., 1859. – Ч. 1. – С. 337.

⁷² Там само. – Ч. 2. – С. 198.

⁷³ Там само. – С. 246.

⁷⁴ Там само. – С. 327.

⁷⁵ В Україні персневі печатки – сигнети відомі з часів Київської Русі: «Перстни, судя по находкам, были в значительном употреблении в Велико-Княжескую эпоху (№ 419 – 478; 1016–1053). Наиболее часто встречаются перстни медные, бронзовые и серебряные, перстни золотые встречаются редко. Перстни украшались камнями, стеклом и пастой, на гладких металлических щитках помещались украшения чернью, наколом и резбой, на некоторых кольцах также находятся украшения эмалью и сканью. Резные украшения на перстнях представляют кресты, монограммы, изображения птиц, зверей и т. п.; некоторые из них несомненно имели значение печатей. Хотя большинство относящихся к Велико-Княжеской эпохе, перстней, местного производства, но встречаются между ними занесенные кочевниками (готские с гранатами), а также кольца древней греческой работы (с резными камнями) и привозные из Сирии, Византии и Херсонеса» (Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI – XIII в.). Собрание Б. Н. и В. И. Ханенко. Выпуск V. – К., 1902. – С. 15–16]. Цікава річ історичні паралелі. Зображення лева з печатки № 1017 з вищенаведеної праці майже збігається із зображенням на печатці Івана Сокоцького, осавула чернігівської полкової артилерії, 1753 р. (Ситий І. З історії української сфрагістики // *Родовід*. – 1996. – № 14. – С. 92, № 7).

⁷⁶ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М., 1859. – Ч. 1. – С. 69.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Це було пов'язано з важливими соціальними змінами. Про них З. Когут писав: «До середини XVIII століття українська еліта трансформувалася з нечисленного пошарку козацької старшини та знатних людей у досить розвинуту українську шляхту, котра почала ототожнювати себе зі знаттю польських часів. ...Крім того, правова

система Гетьманщини ґрунтувалася головню на Литовському статуті 1566 року, а отже передбачала для шляхти цілу низку політичних і соціально-економічних привілеїв. Врешті-решт, деякі представники української еліти почали користатися частиною цих привілеїв і називати себе шляхтою. ...Українську козацьку еліту так часто ідентифікували зі шляхтою, що врешті-решт відповідне трактування здобуло мовчазне підтвердження в укладеному у 1740-х роках зводі законів – «Права, за якими судиться малоросійський народ». Така ідентифікація остаточно утвердилася в 1763–1764 роках із відновленням шляхетських судів» (Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 50–51). «...Запровадження в 1775 році губернського регламенту змусило центральну владу нарешті визнати українську еліту. Оскільки знать мала відігравати в новій провінційній адміністрації провідну роль (...) значна частина української еліти швидко влилася в імперське дворянство. (...) Чисельність нових дворян швидко зростала, наприкінці 1790-х рр. досягнувши 23000–25000» (Там само. – С. 59–60). «...Згідно з реєстром 1763 р., на той час був 221 бунчуковий товариш, 329 військових товаришів і 722 значкових товариша. Генеральна старшина, полковники та полкова старшина нараховувала бл. 80 осіб, сотники та старші канцеляристи – бл. 180 осіб, ...300 канцеляристів всіх рангів». У 1760 р. з більш ніж 1000000 населення Гетьманщини, 300 осіб складали вищу аристократію, 500 – середню ланку шляхти на посадах середнього рівня, 1300–1500 – дрібну шляхту (Там само. – С. 49–50).

⁷⁹ 1835 року був виданий царський указ про визнання українських чинів: «Усі українські військові та цивільні чини, за винятком нижчих – бунчужних товаришів й возних, визнавалися як такі, що автоматично поширюють дворянство на їх власників та їхніх нащадків. Нащадків з нижніх рангів, таким чином, не можна було вважати за дворян, але вони могли ними стати – і навіть спадковими, досягнувши відповідного місця у «Табели о рангах». ...Це рішення остаточно розв'язало для шляхти останнє питання, яке все ще залишалося відкритим від часів скасування української автономії» (Пиріг П., Любич О. Потреби дворян Чернігівщини в першій половині XIX ст та їх задоволення // Сіверянський літопис. – 2006. – № 5. – С. 60). Очевидна помилка авторів. Бунчукових товаришів не можна зараховувати до нижчих чинів. Правильно інтерпретує цей указ З. Когут: «Всім, хто посідав військові і адміністративні посади від сотника, бунчуковим і військовим товаришам, їх нащадкам було автоматично надано спадкове дворянство. Нащадки значкових товаришів були зараховані до козаків, міщан, різночинців, селян» (Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – С. 62). Отже, немає чинів немає і відповідних печаток. Їхнє місце заступили печатки асесорів, порутчиків, капітанів, радників, полковників тощо. Проте, багато в чому ці печатки зберегли характерні особливості попередніх печаток – зображення, техніка і матеріали виготовлення тощо. Це було обумовлено тим, що соціальною базою малоросійської свідомості стала нова еліта, про яку йшлося вище. З. Когут відзначав, що «завдяки зацікавленості старовиною та ностальгії за нею українська шляхта зуміла зберегти рештки малоросійської ідентичності аж до 30–40-х років XIX століття» (Там само. – С. 99). І далі: «Частина українського суспільства вірила в політичні «права та вольності» окремих земель і соціальних верств, зокрема козацтва. Ці ідеї та уявлення визначали поведінку українців у відносинах із Московією і росіянами» (Там само. – С. 140). Слід зазначити, що указ 1835 р. був не поодиноким у цілій низці заходів російської влади щодо інтеграції України в імперські структури: «Нечисельні залишки української інституції було остаточно ліквідовано внаслідок

польського повстання 1830 року, коли імперська влада вирішила знищити якомога більше місцевих особливостей та ознак «польського» впливу в «російських» землях імперії. Тому 1831 року магдебурзьке право було скасовано. ... У 1843 році імперський уряд, не порадившись із дворянством, скасував Литовський статут у Чернігівській і Полтавській губерніях та наказав запровадити в них імперський кодекс законів» (Там само. – С. 70–71).

⁸⁰ Печатка була головним предметом, на який вміщували зображення герба, про що свідчить такий документ 1787 р.: «Гербъ сей есть въ красномъ поле, корона зъ семью павлинними перьями, семи угольною звездою озоряющими подъ оною короною крестъ четвероконечной, подъ крестомъ съ правой стороны – мечъ, а съ левой стрела крестообразно внизи остриемъ переложеніе, золотимъ снуромъ связаніе; что таковымъ гербомъ предки Захарія, Василя, Льва, Алексея, Пантелемона, Семена и Дмитрія, господъ Павловскихъ печатались, и оны Павловскіе нине употребляютъ, в томъ дворянство Сосницкого повета свидетельствуетъ» (Герб фамилии господ Павловских. Рукопис (1812), Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, інв. № Ал 504/89). У витягу з дворянських книг Полтавської губернії читаємо: «Онимъ гербомъ печатались предки наши и мы коллежскій регистраторъ Матвей Следзинскій, канцелярысть Леонтій Следзинскій, Данило Следзинскій, Петро Следзинскій. 1798 года апреля 12 д. Мы ниже подписавшиесь свидетельствуемъ, что предки оныхъ Следзинскихъ и самы оны печатались и печатаются вышеозначеннымъ гербомъ. Маршал повета Золотоношского Іванъ Базылевичъ, надворній советникъ Петръ Певцовскій, коллежскій асессоръ Антонъ Дараганъ» (Выписка из дворянских книг Полтавской губернии на герб Следзинских (1798), Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, інв. № Ад 2269). Коли Михайло Будлянський у 1784 р. доводив своє шляхетське походження, то він «показал, что он «совершенное имеет свидение, что предки его были полские шляхтичи, как и теперь фамилия их (Будлянских) тамо существует, именуется и гербом печатаются» (Лазаревский А. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов: В губернской типографии, 1868. – Книга вторая. – С. 134).

⁸¹ Ситий І. Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. – К., 2000. – Число 4. – Частина 1. – С. 214–260.

⁸² * Сургуч.

⁸³ Модзалевський В. Лукьян Свечка в роли похитителя церковных денег в Пирятинской церкви (нач. XVIII в.) // Киевская старина. – 1905. – Т. LXXXVIII. – Март. – Отдел I. – С. 470.

⁸⁴ Щоденник причетника церкви св. Миколая с. Ховзовки (1787–1788). – Фонди Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. – Інв. № Ад 2273. – Арк. 51.

⁸⁵ Там само. – Арк. 7 зв.

⁸⁶ Мицик Ю. З документації Свято-Микільського Рихлівського монастиря XVII ст. (листи ігумена Луки) // Сіверянський літопис. – 2004. – № 1. – С. 20.

⁸⁷ Фонди Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. – Інв. № Ал 359. – Арк. 51.

⁸⁸ Там само. – Арк. 58.

⁸⁹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. II. Полк Нежинский. – К., 1893. – С. 107.

⁹⁰ Там само. – С. 506.

⁹¹ Герб фамилии господ Павловских. Рукопис (1812). – Фонди Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. – Інв. № Ал 504/89.

⁹² Стороженко А. Акты Бориспольского мейского уряда (1612–1699 гг.) // Киевская старина. – 1892. – № 4. – С. 9.

⁹³ Літери абрєвіатури вирізані у зворотній бік.